

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ Й СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ПЕРЕМОГИ В КОНОТОПСЬКІЙ БИТВІ 1659 р.

Розглянуті інституційні аспекти державотворчих і соціально-економічних перетворень в Україні, що були закріплені Гадяцькою унією 1658 р., які і стали підґрунтям військової перемоги в Конотопській битві 1659 р.

Рассматриваются институциональные аспекты государственно-образующих и социально-экономических преобразований в Украине, которые нашли свое воплощение в Гадячской унии 1658 г. и стали основой военной победы в Конотопской битве в 1659 г.

Метою та завданнями статті є розгляд державотворчих й соціально-економічних процесів через вивчення інституційних перетворень в тогочасній Україні як підґрунтя військової перемоги під Конотопом 1659 р.

Конотопська битва 1659 р. досліджена в історіографії ХХ – ХХІ ст. досить ґрунтовно. Особливо плідно працюють в об'єктивному висвітленні подій 350-річної давнини сучасні історики А. Бульвінський, В. Горобець, О. Сокирко, Т. Чухліб, Т. Яковлева, Ю. Мицик, Ю. Кузьменко.

Переможні битви 1648 – 1649 рр. сприяли утвердженню Української держави під назвою «Військо Запорозьке». Швидка організація державного життя на визволених територіях, глибоке та послідовне її інституційне забезпечення засвідчили, що національно-визвольна війна відкрила широку перспективу для майбуття українського народу.

Гетьман зі старшиною брали до уваги не тільки державотворчий досвід Запорозької Січі й Великого князівства Литовського, а й державницькі традиції Київської Русі та Галицько-Волинського королівства, пам'ять про які жила поміж української православної шляхти, духовенства, козаків. Про небезпідставність ідеї утвердження козацької держави добре знали в Західній Європі ще задовго до 1648 р. Назва Української держави як Велике князівство Руське, що визнавалася Річчю Посполитою в Гадяцькому трактаті 1658 р., відображала послідовність державотворчої традиції в українських землях.

Чигирин виступив в якості столиці (в значенні місця перебування уряду) новоствореної держави. Колишня столиця Війська Запорозького Запорозька Січ спорожніла. І лише пізніше, коли гетьманське урядування породило велику кількість незадоволених, вона відтворилася знову і стала пристановищем незгодних, а утворення, яке виникло при ній, стало зватися Військом Запорозьким Низовим на відміну від власне Війська Запорозького, уряд котрого продовжував перебувати у Чигирині і гетьман котрого вважався зверхником усього Війська Запорозького. Військо Запорозьке можна розглядати як подібне до таких держав, як, наприклад, Тевтонський Орден [1]. Київ же, як і у всі часи, залишався духовною столицею України, що й підтверджувалося перебуванням у ньому київського митрополита.

Ціком оформлена інституційна забезпеченість України була представлена законодавчим органом держави Війська Запорозького, яким стала Генеральна рада як загальна рада всього війська. Поступово її роль почала перебирати Старшинська рада з полковників і генеральної старшини. Виконавчим органом був гетьман з урядовцями. Судова гілка була представлена найвищою установою — Генеральним судом при гетьманові, який розглядав апеляційні справи полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана, та

місцевими судами, очолюваними особисто полковниками або сотниками. До складу Генерального суду входили двоє генеральних суддів і судовий писар

Дипломатична служба Війська Запорозького під керівництвом Івана Виговського стала дієвим інститутом в системі виконавчої влади нової держави. Зборівський договір 1649 р. відкрив початок визнання з боку сусідніх держав – Польщі, Московії, Молдавії, Криму, Туреччини, Швеції, Австрії, Угорщини, Пруссії, Семигорода тощо. Посли цих держав знаходилися в Чигирині.

Основні політичні, дипломатичні й військові події навколо Війська Запорозького відбувалися в чотирикутнику країн Польщі, Швеції, Московії, Туреччини, впливи яких були відчутні в Україні. Саме визнання або невизнання з боку цих країн визначало статус Війська Запорозького в конкретний момент з урахуванням реальної політичної та військової сили кожного з цих гравців. Визнання Туреччиною в травні – червні 1653 р. Війська Запорозького своїм васалом [2] в певному сенсі унезалежлювало козаків від Польщі та Московії.

Прийняття ж у січні – березні 1654 р. протекторату московського царя робило козаків вільними від васальних зобов'язань перед Польщею та Туреччиною. Тільки підступність Московської держави на перемовинах у Вільно 1656 р., коли козацьку делегацію не допустили до них, зробила необхідним пошук нового союзника, яким стала Швеція. Договір з нею був укладений 1657 р.

Одним із творців нового союзу був полковник, згодом канцлер Великого князівства Руського Юрій Немирич [3]. Саме ним робилися намагання зв'язати Україну з іншими європейськими державами, головно з протестантськими: Швецією, Бранденбургом, Семигородом. Ідеалом для нього були республікансько-федеративні держави типу Голландії або Швейцарії. До Москви і її протекції Немирич ставився вороже, оскільки Москва культурно була занадто чужа Немиричеві, і він прекрасно бачив московську тактику ширення хаосу в Україні шляхом підбурювання козацької черні проти старшин. Немирич завжди був готовий взяти участь у збройній сутичці з московськими воєводами та їхніми українським співниками. Ще в 1634 р. він опублікував твір «Роздуми про війну з Московитами», в якому зазначив: «Сформований за умов рабства характер кожного стрічного мосха виявляє схильність до пишноти і тілесної розпусти, жорстокий і підступний. Війну вони розпочинають скоро, упокорюються поволі. У чужинців будь-яка нерішучість розцінюється як вияв ницості, а негайне досягнення чогось силою вважається ознакою величі. Під час бою, після того, як вони починають втрачати впевненість в успіху, часто покинувши зброю і вдаючися до втечі, звертаються з надією до переможця, проте вони більше бояться, ніж сподіваються на порятунок і тим збільшують кровопролиття. Такого роду характер свідчить проти їхньої системи державного управління, подібно до турецької, абсолютистської і деспотичної, за якої, однак навряд чи можлива загроза повстання. Непідконтрольний законам священний характер країни так зміцнює владу, що сповненні забобонної шани, вони ні свободи не прагнуть, ні неволі, сама собою зрозуміло дарованої Богом і царем, не відчувають і не уникають» [4].

Слушність таких спостережень по-європейському освіченого канцлера України підтверджується тим, що системи інститутів ринкового господарства склалися шляхом більш-менш еволюційного розвитку тільки в Західній Європі, виникнувши в межах європейської феодальної системи. Саме тут мали місце ті передумови, які забезпечили потужний економічний розвиток «західного» суспільства і дозволили говорити про особливу «західну» цивілізацію.

До відмінних рис, які стоять у витоків її формування, слід віднести: верховенство закону, права; представницьку владу, що свідчить про наявність громадянського суспільства; самоврядування міст. Та, можливо, найбільш суттєве, що відрізняє західну цивілізацію – це філософія індивідуалізму, де свобода

розглядається як найвища цінність. Прихильність до індивідуальної свободи і зараз відрізняє Захід від інших цивілізацій, що проявляється у пріоритеті «я» перед «ми», що в економічній теорії виражається принципом методологічного індивідуалізму. Філософія індивідуалізму, виражена в концепції «природних, невід'ємних» прав і свобод, стала основою як економічних (приватна власність), так і політичних інститутів західноєвропейського суспільства.

«Східна» ж цивілізація у своїй основі представляє собою те, що К. Маркс назвав «азіатським способом виробництва» (східним феодалізмом). Тут замість громадянського суспільства з верховенством законів й розвинутою представницькою владою мали місце сильні, централізовані, бюрократичні імперії з панівною ідеологією: «не держава для людини, а людина для держави». В рамках неінституціонального аналізу такий тип держав трактується як експлуататорська держава.

Відмінність між «західною» та «східною» цивілізаціями обумовлені множинністю внутрішніх та зовнішніх чинників, а саме тим, що в основі «східної» інституційної матриці, яка була притаманна Московії, лежить інша ніж в «західній», сукупність економічних, політичних та ідеологічних інститутів [5].

Важливо, що в першій половині XVII ст. в Україні було закріпачено менше чверті всього населення, бо багато селян оселялись на слободах, де не запроваджувались податки і повинності протягом 10 – 20 років, з тим щоб селяни піднімали до життя нові землі [6]. Це явище було відмінним від стану речей у Московії та навіть Польщі, де майже все сільське населення було закріпачене.

Зміна військово-політичної ситуації в шведсько-польській війні реанімувала Зборівську угоду, яка у модернізованій та посиленій на користь Війська Запорозького редакції у вигляді Гадяцької угоди була прийнята сторонами у вересні 1658 р. та ратифікована польським сеймом у травні – червні 1659 р.

Після цього необхідно було очистити підвладну гетьманові територію Великого князівства Руського, як відтепер називалася козацька Україна, від залог московських військ в найбільших українських містах й присутності військових угруповань, які рушили з території Московії на допомогу цим залогам та антигетьманським заколотникам. Близько 20 жовтня 1658 р. в Україну увійшло 20-тисячне московське військо на чолі з Г. Ромодановським із завданням встановити військовий контроль Росії над південними і центральними районами Лівобережжя та забезпечити переобрання на місце І. Виговського підконтрольного Москві гетьмана. У другій половині листопада Г. Ромодановський ініціював обрання підлеглими йому козаками гетьманом Лівобережної України Івана Безпалого, започаткувавши тим самим руйнівну для української державності традицію багатогетьманства.

Опозиція гетьманському урядові з боку низового війська потребувала такого керівника Української Козацької держави, який умів би залізною рукою тримати в ній лад, не даючи розгулятися руйнівній стихії різних суспільних прошарків, бо саме низове військо у своїй боротьбі з гетьманським урядом звернулося за підтримкою до царя, чим дозволило Москві задіяти механізм безпосередніх стосунків із впливовою політичною силою, опозиційною центральній владі.

Ключові події московсько-української війни розгорнулися під м. Конотоп Ніжинського полку. Саме до цього міста із завданням опанувати Україну рухалося царське військо на чолі з О. Трубецьким, яке 29 березня 1659 р. перетнуло українсько-московський кордон. Загальна кількість об'єднаного московського війська під Конотопом налічувала близько 70000 осіб [7].

Серед невирішених питань в українсько-московських відносинах знаходилися: яким чином мають утримуватися царські залоги у найбільших українських містах; куди безпосередньо треба сплачувати податки – до Москви чи

до Чигирини; як треба обирати митрополита; яким чином організувати зовнішню політику та торгівлю України тощо.

Зокрема, в галузі зовнішньої торгівлі змінилися напрями товаропотоків, структура експорту та імпорту. Припинилась регулярна торгівля з Польщею, натомість посилились торгово-економічні зв'язки з Московією [8]. Це свідчило про певну зовнішньоекономічну одновекторність, що з часом породило залежність української економіки від Московії.

За повідомленням деяких джерел, під час Конотопської епопеї за гетьмана І. Виговського та за козацьке військо служили молебні чи то у всіх київських монастирях, чи то у всіх українських церквах [9]. Після перемоги гетьман ввечері наказав стріляти з гармат, а посланцям О. Трубецького зауважив: «... государевих людей побив не він, гетьман, побила їх воля Божа, так як писано: «не хвалися сильний силою своєю, ні багатий багатством своїм, ні мудрий мудрістю своєю» [10].

На підставі викладеного зрозуміло, що намагання з боку гетьмана Івана Виговського повністю взяти під контроль політичну й економічну ситуацію в Україні після укладення Гадяцької угоди є цілком природним і легітимним. Це стосувалося як повного звільнення від присутності військ іншої держави на підвладній гетьманові території країни, так і звільнення від засилля торгового люду іншої держави. Військово-політична й економічна залежність від Московського царства стала нестерпною й вимагала рішучих дій, які втілилися в перемогу під Конотопом 1659 р.

1. Коваленко С., Пугач О. Опис козацької України 1649-го року: Довідник. – К., 2004. – С. 5 – 10.
2. Лоський І. Юрій Немирич – канцлер Великого Князівства Руського // Хроніка-2000. – 1995. – № 1. – С. 133.
3. Там само; Кузьменко Ю. Ескізи до історії України. – К., 2001. – С. 60.
4. Немирич Ю. Роздуми про війну з московітами // Хроніка-2000. – С. 142.
5. Агапова И.И. Институциональная экономика: учебное пособие. – М., 2006. – С. 216 – 217.
6. Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початок XVIII ст. – К., 2007. – С. 45.
7. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року. – К., 2008. – С. 20.
8. Назаров І.В. Економічна історія України. Докапіталістичний період: посібник. – К., 1997. – С. 21.
9. Бульвінський А. Вказ. праця. – С. 34.
10. Там само. – С. 42.